

Kormos Gyula

Egyházi területi orgonanyilvántartás célja, létrehozása, fenntartása és hasznosítása¹

Bevezető

Kormos Gyula a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem c. egyetemi docense, a Magyarországi Evangélikus Egyház műemlék-orgona-felügyelője.

Templomépületeink berendezésük jó részével együtt a rendszerváltást követően sok helyen megújultak, ám a liturgiát ugyancsak szolgáló orgonák már kevesebb figyelemben részesültek. Jóllehet az egyház négyévtizedes számkivetettsége alatt sok orgona is használhatatlanná vagy egyenesen rommá vált, s ezek megmentése, ismételt használatba vétele legalább annyira indokolt, mint egy oltárképé vagy más templomi művészi alkotásé.

Az orgona gyakran a templom legdrágább berendezési tárgya, melynek nem csak elkészítése, hanem gondozása, javítása is különleges szakértelmet és jelentős pénzösszeget igényel. Emiatt helyes, ha a hangszerek karbantartása —az épületekéhez hasonlóan— nem egyedül a tulajdonos gyülekezeteket terheli, hanem orgonaállományát egy-egy nagyobb egyházkormányzati egység is számon tartja, és állagának megóvásához hozzáértő gondnokot, valamint szükség szerint központi anyagi támogatást biztosít. E munkához nyújt segítséget egy áttekinthető, részletes leltár, a hangszerek állapotának változását követő, folyamatosan vezetett nyilvántartás.

Egyházi orgonanyilvántartást és felügyeletet akkora területen célszerű létrehozni, melyen a hangszerek gondnoka tényleges öre lehet minden rábízott orgonának, azaz alaposan megismerheti valamennyit, és a szükséges intézkedéseket képes megtenni. Kisebb létszámú egyház esetén ez akár az ország egész területét jelentheti, azonban nagyobb felekezetekben nyilvántartást egyházmegyéenként, egyházkerületenként, vagy akár több esperesi, főesperesi kerületet összefogva ajánlott működtetni. Ezen belül előnyös lehet a történeti jelentőségű és az azzal nem rendelkező orgonákat elkülönítve számon tartani, hiszen e két csoporttal kapcsolatos gyakorlati feladatok egymástól jelentősen különböznek, függetlenül a hangszereknek a befogadó templomok miatti tényleges védettségétől.

A Magyarországi Evangélikus Egyház gyülekezeteinél alig több mint 300 orgona van, ezért a nyilvántartás országos szintű, de két külön személy látja el a történeti jelentőségű és a még történeti érték nélküli hangszerek felügyeletét.

¹ A cikk a LFZE egyházzenei doktori képzésének szemináriumán 2015. október 20-án elhangzott előadás átdolgozott változata.

A nyilvántartás felállítása a Magyarországi Evangélikus Egyházban

Az Egyház orgonaállományának felmérését Zalánfy Aladár szorgalmazta több ízben. Az adatgyűjtést végül Musza Ferenc református lelkész, debreceni nagytemplomi orgonista országos kezdeményezésére 1958-ban rendelték el az Evangélikus Egyházban. A felmérés kérdőívek kiküldésével, lelkészek, kántorok, egyházmegyei zenei megbízottak közreműködésével készült. A kitöltött felmérőlapok másodpéldányai alapján —a hangszerek állapotának javítására elkötelezettséget érezve— Trajtler Gábor lelkész-orgonaművész állította össze az evangélikus orgonák nyilvántartását 1960-ban, amikor Zalánfy Aladár után Deák téri orgonista lett.² Trajtler Gábor a továbbiakban igyekezett a nyilvántartás adatait személyesen ellenőrizni, illetve azokat újabbakkal kiegészíteni. Így például tájékozódott az akkor elindított kántorképzésre érkező növendékek orgonáinak állapotáról. Alkalmi helyszíni szemlék során ő maga írta le a hangszereket. Hasonlóan megbízható adatokat kapott orgonaépítőktől és akkori zenei segítőtársaitól, Vönöczky Endre pécsi zenetanártól, Marschalkó Gyula lelkész-orgonistától és Gáncs Aladár nyíregyházi főorgonástól.

A kitöltött felmérőlapon az alábbi adatok szerepeltek: az orgona építési éve, építője (esetleg az előző orgonára is vonatkozóan), hangterjedelme, szerkezete, diszpozíciója és játéktechnikai segítői, állapota, az építésétől eltelt idő óta végzett fontosabb beavatkozások, átépítések, a felmérő neve. A nyilvántartás kartotékrendszerben készült, minden egyházközségnek külön kartonlapja volt, általában írógéppel vezetve, olykor kézírással kiegészítve. 2002-ig a 310 evangélikus gyülekezet orgonájának 83,5%-a került nyilvántartásba. A legrészletesebben dokumentáltak azok az orgonák, melyek felújítását, átépítését vagy bővítését maga Trajtler Gábor tervezte (ez a teljes orgonaállomány mintegy 10 %-a). Saját terveit és az országos zeneigazgatói felügyelete alatt végzett felújítások adatait külön dossziében rendezve archiválta.³

A részletes orgonanyilvántartás kialakítása

A horvátországi Varasdon 2000-ben megtartott Európai Orgona Szimpózium (EOS) a történeti orgonákat az európai kulturális örökség részévé nyilvánította, és a volt szovjet érdekszféra területén —az illető küldöttek előterjesztése nyomán— országonként megjelölte a leginkább veszélyeztetett orgonákat. Ezt követően, 2001 tavaszán Trajtler Gábor, előrehaladott korára tekintettel, felkért az Evangélikus Egyház történeti orgonái felügyeletének átvételére, mely megbízatást 2002. január 1-től hivatalosan is betöltöm.

² ENYEDI Pál — SOLYMOSI Ferenc: „Magyarország orgonajegyzéke. A hazai orgonafelmérés története és jelentősége”, in KISS Gábor (szerk.): *Zenatudományi Dolgozatok 1978–2012*, MTA–BTK Zenatudományi Intézet, Budapest 2014. 325–348, itt: 332–334.

³ Ma az Evangélikus Országos Levéltár tulajdonában.

Jóllehet az Evangélikus Egyházban a területi orgonanyilvántartás felállítása már 1960-ban elkezdődött és alapelemeiben jórészt meg is valósult, azonban a rendszerváltást követően megnyílt új lehetőségeknek ez már nem felelt meg minden tekintetben. Így például a 2000-es évek elején meghirdetett állami orgonarestaurálási pályázatok beadásának a szűkös határidő miatt gyakorlati feltétele volt, hogy a tervek elkészítéséhez, engedélyezéséhez egy szinte naprakész, alapos felmérés álljon rendelkezésre. E körülmények indokolták, hogy különösen történeti orgonaállományunk jegyzékét felülvizsgáljuk, s azt egyúttal az addiginál jóval részletesebb nyilvántartássá építsük ki. Ennek alapjául egyrészt a Trajtler-féle kartotékrendszer, másrészt a Soros Alapítvány támogatásával 1985–88 között elvégzett részletes országos felmérés anyaga szolgált.⁴ Ez utóbbi, általános orgonatörténeti és műemlékvédelmi céllal készült jegyzék átfogó és részletes képet adott hazai orgonaállományunkról, függetlenül a hangszerek tulajdonosától, korától és állapotától. Az időközben eltelt másfél-két évtized alatt azonban számos új orgona készült, sok pedig javítások, átépítések során átalakult, vagy akár teljesen meg is semmisült. Természetesen e változásokat ez a jegyzék már nem mutathatta, ezért az Egyházban még 2002-ben döntés született a meglévő történeti orgonák részletes felmérésére, amely 2003 nyarán megfelelő előkészítés után elkezdődhetett, s 2005-ben be is fejeződött. A felmérés során rögzített (ellenőrzött) adatok: 1) az építő neve, telephelye, az építési év; 2) a szekrény, a homlokzat és a díszítések elrendezése, állapota; 3) a szellőző rendszere, hangterjedelem, légellátás, szélnyomás, léghőmérséklet, páratartalom, hangmagasság; 4) a játszóasztal, a diszpozíció, regiszterfeliratok leírása, eredetisége, cégtábla; 5) a mechanika, billentés (különleges esetben billentési erőmérés); 6) a homlokzati sípok kiosztása, tőkesorrend, sípelrendezés, sípsorok és sípok állapota, idegen sípok és beavatkozások, keverték összetétele és repetálása, eredeti homlokzat esetén anyagminta; 7) belső és külső feliratok.

Menzúrák felvételére —hasonlóan a 80-as évek felméréséhez— most sem került sor, mert az a munkálatokat lényegesen lelassította volna.

A felmérés érdemi részét egy személy végezte, ám szükség esetén mindenütt volt segítség az olykor két személyt igénylő munkához.⁵

A területi orgonanyilvántartás és -felügyelet célja

1) megismerni, feltérképezni a Magyarországi Evangélikus Egyház teljes orgonaállományát; 2) figyelemmel kísérni annak állapotát; 3) elősegíteni állapotának javítását; 4) a tulajdonost tájékoztatni hangszerének állapotáról, restaurálási, felújítási, karbantartási lehetőségeiről; 5) védelmet biztosítani illetéktelen beavatkozással szemben; 6) a felmért adatok feldolgozása után szakértőknek, kutatóknak publikációs hivatkozási kötelezettség mellett lehetővé tenni azok

⁴ Az MTA BTK Zenetudományi Intézetének Zenetörténeti Múzeumában.

⁵ Két alkalommal egy-egy hétig a Holland Királyi Orgonás Szövetség egyik tagja, Geert Jan Pottjewijd és felesége is segédkezett a felmérésben.

kutatását; 7) országos szinten megállapítani az állagmegóváshoz szükséges pénzüsszeget; 8) meghatározni az orgonaállomány állapotának fokozatos javításához szükséges minimális pénzüsszeget; 9) erre rendszeresen biztosítani éves anyagi keretet az országos költségvetésben; 10) rendkívül indokolt esetben külön fedezetet előteremteni; 11) igény esetén mielőbb szakértői véleményt, restaurálási tervet készíteni újabb felmérés nélkül, csupán az időközi változások feljegyzésével.

Az orgonanyilvántartás működtetése; gondok, kérdések

A nyilvántartás működtetésére —a 2003–2005 közt végzett felméréstől napjainkig— az anyagi fedezet és szükséges eszközök (pl. fényképezőgép, számítógép, archiváló eszközök) elégséges mértékben rendelkezésre álltak. A gyűlekezetek részére készült szakvélemények, restaurálási tervek —tekintettel az egyházi vagy állami pályázatok bizonytalan kimenetelére— központi keretből készülnek, így a Magyarországi Evangélikus Egyház tulajdonát képezik.

A felmérési adatok egyelőre nincsenek teljesen feldolgozva, így külső kutatóknak a hozzáférési lehetőség jelenleg sem adathordozón, sem internetes felületen nincs biztosítva.⁶

Az orgonanyilvántartás eredményei

A módszeres felmérés csak a történeti értékű orgonákra terjedt ki, a többi orgona leírására csak esetlegesen, szakértői vélemény készítésekor vagy más alkalommal került sor. Így a meglévő teljes orgonaállomány mintegy harmadának részletes felmérése még várat magára.

A 146 *történeti* orgonáról a következő adatállományok állnak rendelkezésre: 1) 8000 fényképfelvétel előzetes válogatás után; 2) a hangszerek leírása 30 db A5-ös méretű füzetben feljegyzett adatokkal; 3) kb. 16 óra kiegészítő információs hanganyag 14 db mikrokazettán; 4) anyagminta 23 eredeti homlokzati és 45 belső sípról; 5) az orgonák 2003–2005 közötti minősítése 7 fokozatban.

Az adatok nyújtotta további lehetőségek: 1) azonnali betekintés a leírásokba, azok gyors megítélése szakértői vélemény vagy akár restaurálási terv elkészítéséhez; 2) adott esetben a lehetséges orgonaépítő(k) részletes tájékoztatása pl. pályáztatás, ajánlatkészítés végett; 3) felmerülő kérdések eldöntése a rögzített adatok alapján.

Az adatbázis segítségével, adatainak rangsorolásával 20 orgona újult meg 20 év alatt. Az orgonák értékének megállapítására 2015-ben kidolgoztatott egy előzetes rangsor, amely a történeti orgonákhoz magasabb értéket rendel hozzá,

⁶ Ehhez továbbá szabályozni kell az adatokhoz való hozzáférést és azok letöltését is, hiszen a közelmúltbeli adatok egy része még bizalmasan kezelendő.

az anyagi mellett kifejezve a hangszer eszmei, történeti többletértéket is. Azon orgonák esetében, amelyek védett templomokban vannak, vagy honlapunkon a történeti orgonák listáján szerepelnek, a következő értébecslést javasoltuk:

1800 előtt épült	4 000 eFt/registter
1800–1880 között épült	3 500 eFt/registter
1881–1914 között épült	3 000 eFt/registter. ⁷

A többi orgonánál a registterenkénti érték 1 500–3 000 eFt között mozog, állapottól függően. Ennek meghatározásakor azt is figyelembe kell venni, hogy mikor történt jelentősebb javítás vagy rekonstrukció. A műemlékorgonák esetében azonban —hasonlóan más képzőművészeti alkotásokhoz— nincs amortizációs értékcsökkenés, így eszmei értékük is magasabb. Éppen ezért egy romos hangszernek is annyi az értéke, mint egy működőnek, ha sípjainak többsége megvan. (Így pl. egy 6 registteres, romos állapotú pozitív eszmei értéke legalább 24 millió Ft!)

A *nem történeti* orgonák kiépülő nyilvántartásnak eddigi eredményei: 1) kb. 50 orgona felmérése az esetenként szükséges helyszíni szemlék alkalmával; 2) a felmért adatállomány számítógépes rögzítése; 3 a korábbi felmérések adatainak felvitele számítógépre (folyamatban); 4) 35 orgona felújítása.

A nyilvántartott orgonák általános állapota, helyzete

Tekintettel arra, hogy eddig csak a történeti orgonák állapotának felmérése fejeződött be, hitelesen csak erről számolhatunk be.⁸

Történeti orgonák állapota a 2003–2005 közötti felmérés szerint							
Állapot	Kiváló, restaurált	Kiváló, nem restaurált	Jó	Közepes	Rossz, alig működik	Nem működik	Romos
Org. száma	5	12	44	38	24	9	14
%-ban	3,4%	8,2%	30,1%	26,0%	16,5%	6,2%	9,6%
Σ %-ban	41,7%			26%	32,3%		
Történeti orgonák állapota 10 évvel később							
Org. száma	15	12	47	32	20	8	12
%-ban	10,3%	8,2%	32,2%	21,9%	13,7%	5,5%	8,2%
Σ %-ban	50,7%			21,9%	27,4%		
Változás	+ 9%			– 9%			

⁷ Ha a hangszer jelentős átépítésen esett át, többnyire az átépítés időpontja a meghatározó.

⁸ A nyilvántartás tartalmazza azt a romos hangszert is, amely a Soros Alapítvány által támogatott országos felmérést végzők figyelmét elkerülte: a Balaton-felvidéki kis település (Nagyvázsony) két összevont faluból áll, így két evangélikus temploma is van. Nincs viszont benne egy a közelmúltban felfedezett barokk orgonarom, amely az országos felmérésből úgyszintén kimaradt. Cserhátsurány romos orgonájára Hajdók Judit, a Forster Központ szakértője talált rá, és hívta fel rá a figyelmet.

A táblázat nem tartalmazza a felmérés előtti restaurálásokat, sem a nem történeti jelentőségű orgonák fentebb már említett felújításait. Az elmúlt mintegy 20 évben időrendi sorrendben az alábbi 20 történeti orgona restaurálása történt meg: Harka I/10 P (1992–94), Balf I/8 P (1996–98), Szombathely I/11 P (1999), Kismányok II/13 (P) (2001–02), Nemescső I/7 (P) (2002), Tokaj I/8 (2006–07)⁹, Szák I/6 P (2007–08), Rákospalota I/7 P (2008), Nemesleányfalu I/6 (2009–12), Boba I/8 P (2009), Farád I/8 P (2011, részleges), Hegyeshalom I/12 P (2012), Torvaj I/6 (2013), Egyházaskozár II/16 P (2013, részleges), Bokod I/6 P (2013, részleges), Zalaistvánd I/6 P (2013), Cegléd I/9 P (2014), Domony I/10 P (2014), Csomád I/8 P (2014), Nagyvázsony I/6 (2014–15).

A jövő feladatai

Szükséges a változásokat a teljes orgonaállományról számítógépen is folyamatosan rögzíteni. Ezenfelül —a szokásos napi teendőkhöz túl— a következőket tervezzük: 1) a nem történeti jelentőségű orgonák felmérésének befejezése; 2) a felmért történeti orgonák adatainak felvitele számítógépes adatbázisba; 3) az adatbázis kutathatóvá tétele; 4) a kutathatóság szabályainak kidolgozása belső és külső kutatók részére; 5) az orgonafelmérések kiegészítése, elsősorban hiányzó történeti adatokkal, további kutatások útján; 6) a gyülekezetek kötelezése a műemlékvédelmi törvény által előírt állagmegóvási feladataik teljesítésére (pl. rovarmentesítés, használaton kívüli, felhagyott templom nyílászáróinak védelmi célú helyreállítása a berendezés megóvása végett); 7) belső szankcionálás szakértő jóváhagyása és ellenőrzése nélkül végzett beavatkozások miatt.

Zárszó

Az eddigi tapasztalatok alapján az ismertetett területi nyilvántartás létrehozásával és működtetésével az Evangélikus Egyház hatékonyan képes megőrizni és fejleszteni orgonáinak mint a legfontosabbak közé tartozó liturgikus berendezési tárgyainak nagy értékű állományát. Mindez egyik szükséges feltétele az istentisztelet méltó zenei szolgálatának. Egy pusztuló orgonaállomány ugyanis nemcsak anyagi értékvesztést jelent, hanem kedvez materiális és személyi pótmegoldások terjedésének, hozzájárulhat egy külsejében egyre sivárabb, elvilágiasított liturgia kialakulásához.

Az inventarizációval és a csatlakozó levéltári kutatással kapott adatok pedig jelentősen gazdagítják eddigi ismereteinket Egyházunk és hazánk orgona-történetéről.

⁹ Mire a restaurálás befejeződött, az erősen megsérült templomot lebontásra ítélték, ezért a restaurált orgonát egyelőre ideiglenes helyen tárolják.